41. ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1 т. 1. Ч. 2. Спр. 5285. По спору дворянина с. Горбовец Литинского уезда Гижицкого с священником Гловацким М. о праве собственности на церковный участок. 3 июня 1851 г. – 14 декабря 1851 г.
42. ДАВіО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1629. Дело о выдаче Киселеву свидетельства о состоянии его имения. 18 августа 1870 – 27 августа 1870 гг.
43. ДАВіО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1773. Дело о выдаче инженер-полковнику Киселеву свидетельства о состоянии его имения. 14 марта 1872 гг.
44. ЦДІАК Ф. 486. Оп. 5. Спр. 616. Киевская палата Гражданского суда. Книга 3 Часть 5 для записи доверенностей за 1872 г.
45. Поместное землевладение в Подольской губернии / В. К. Гульдман; Подольский статистический комитет. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1898.
46. ДАХмО Ф. 113 Оп. 26. Спр. 2179. О купчей Анны Басанкиной с Петром Гудзем. 1900 г.
47. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. 538 с.
48. Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных: на трехлетие с 1911 года. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правления, 1911. 328 с.
49. Історія Жмеринки // Місто Жмеринка. URL: https://mistaua.com/Історія/Історичні_події/місто-жмеринка/179/?setcity=179
50. Біля витоків місцевого самоврядування (до 111-ї річниці м.Жмеринка) // «Жмеринська газета», 14 листопада 2014 р. Режим доступу: https://zhgazeta.wixsite.com/zhgazeta/blank-go1wg

Олександр Криворучко, Іван Романюк

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація. *У статті досліджується фактори, які вплинули на демографічну ситуацію на території Східного Поділля на початку XVIII ст. Зокрема, проаналізовано вплив на народонаселення Брацлавщини походу військ П. Орлика на Правобережжя в 1711 р., Прутського походу московських військ та їх наслідки, серед іншого, брання в ясир жителів краю татарами та здійснення московськими військами депортації населення Східного Поділля на лівий берег Дніпра впродовж кінця 1711 – початку 1712 рр. Також охарактеризовано укази Петра І, розпорядження російських урядовців і воєначальників, гетьмана І. Скоропадського щодо проведення примусового переселення жителів правобережних регіонів на Лівобережжя та знищення інфраструктури та ресурсів на шляху наступу військ П. Орлика та його союзників.*

Ключові слова: *Брацлавщина, демографія, П. Орлик, Прутський похід, ясир, депортація.*

Oleksandr Kryvoruchko, Ivan Romanyuk

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE BRATSLAV REGION AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Abstract*. The article examines the factors that influenced the demographic situation in the territory of Eastern Podillia at the beginning of the 18th century. In*

particular, the impact on the population of the Bratslav region of the campaign of P. Orlyk's troops to the Right Bank in 1711, the Prut campaign of the Muscovite troops and their consequences, including the enslavement of the inhabitants of the region by the Tatars and the deportation of the population of Eastern Podillia to the left bank of the Dnieper by the Muscovite troops during the end of 1711 - beginning of 1712, is analyzed. The decrees of Peter I, orders of Russian government officials and military leaders, and Hetman I. Skoropadsky regarding the forced resettlement of residents of the Right-Bank regions to the Left-Bank and the destruction of infrastructure and resources on the path of the advance of the troops of P. Orlyk and his allies are also described.

Keywords: *Bratslav region, demography, P. Orlyk, Prut campaign, yasyr, deportation.*

Основою джерельної бази дослідження є збірники документів, які містять гетьманські універсали, царські накази, маніфести, інструкції, листи та інші документи тієї епохи, [1, 2]. У праці відомої дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, присвяченій діяльності І. Мазепи, на основі матеріалів російських та українських архівів характеризується перебіг воєнних дій на козацьких територіях в роки Північної війни, зокрема, застосування московськими військами тактики «випаленої землі» проти шведів та їх союзників [3]. Ґрунтовне дослідження, присвячене висвітленню насильницькій депортації населення з Правобережної України на Лівобережну впродовж 1711-1712 рр., проведене М. Крикуном [4]. Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях Б. Крупницького [5], О. Субтельного [6], Гуржія [7], Д. Вирського [8], О. Т. Чухліба [9, 10].

На початку XVIII ст. на Брацлавщині склалася кризова демографічна ситуація. Окрім руйнівних наслідків безперервних воєнних дій кінця XVII ст., що супроводжувалися голодом та спалахами епідемій**,** повстання 1702-1704 рр. та бойових зіткнень ворожих армій на початку Північної війни, основними військово-політичними чинниками негативного впливу на демографічні процеси в краю на початку XVIII мали наслідки походу П. Орлика на Правобережжя та Прутського походу московських військ в 1711 р.

Ще напередодні першого походу П. Орлика на правобережні землі московський уряд вдався до превентивних дій, щоби позбавити його війська ресурсів на шляху просування. Ці заходи проводилися методом «випаленої землі», яка була важливою складовою московської воєнної стратегії в ході Північної війни [3, с. 305]. Про застосування цієї тактики на Поділлі доповідав прусський резидент у Польщі Лельгефель у звіті королю від 10 грудня 1710 р. Зокрема, дипломат повідомляв, що російські військові забирають у місцевих жителів хліб і сіно, не залишаючи ні крихти на прожиток, людям і худобі загрожує голодна смерть [5, с. 34].

Тому не дивно, що згодом листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликами виступати проти московської влади знаходили цілком підготовлений ґрунт. Та й Карл XII у спеціальному універсалі-зверненні до жителів Правобережної України, надане гетьману П. Орлику напередодні його походу, застерігав українців про

підступні плани Москви: «козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їх прадавніх земель» [9, с. 488-489].

Окрім того, П. Орлик намагався залучити на свій бік І. Скоропадського, пропонуючи йому об'єднати зусилля для звільнення козацьких земель від російської зверхності, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою» і щоб вона «не підлягала ні під чию васальну залежність» [6, с. 56].

До речі, саме в цей час до царя надійшов черговий донос на І. Скоропадського. Представник московського уряду при гетьмані Ф. Протасьєв 11 січня 1711 р. доповідав царю про свідчення старшини Д. Забіли, що І. Скоропадський свого часу був «у згоді з Мазепою та іншими» [7, с. 80]. Тому, як слушно зазначав Т. Чухліб, Петро І сумнівався у відданості І. Скоропадського, допускаючи, що той може об'єднатися з П. Орликом [9, с. 506].

На початку лютого 1711 р. на Правобережжя розпочався похід об'єднаних україно-польсько-татарських сил на чолі з П. Орликом. У складі союзних загонів перебувало 7-8 тис. козаків разом з поляками та 20-30 тис. буджацько-білгородської орди під командою сина Кримського хана калги-султана Мегмет-Герая [5, с. 27]. Вже на середину лютого 1711 р. під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировом, Вінницею та Брацлавом. По мірі просування союзних військ їх чисельність стрімко зростала за рахунок козацьких підрозділів та місцевого населення. Як повідомляв гетьман шведському королю, на початок квітня його військо зросло більше ніж уп'ятеро, і тепер під його зверхністю перебувало одних козаків до 15 тис. [9, с. 489]. Цар у листі до О. Меншикова від 3 травня 1711 р. вимушений був визнати, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна [9, с. 488].

Однак спроба гетьмана визволити українські землі з-під влади Московського царства виявилася безуспішною. Після невдалої облоги Білої Церкви П. Орлик із своїми прихильниками вимушений був відступити спочатку до Фастова, а згодом повернутися до Бендер.

Трагічною для реалізації стратегічного плану визволення Правобережжя стала зрада татарських союзників. На початку походу вони не чинили шкоди правобережному населенню. Так, князь Г. Довгорукий у листі Я. Брюсу зазначав, що «султан, ханський син і воєвода київський біля Немирова знаходяться. Котрі, окрім провіанту і фуражу, полону не беруть і ніякого розорення …не чинять» [5, с. 44]. Однак, коли воєнна кампанія почала давати тріщини, на початку квітня татари замість продовження планомірних бойових дій кинулися вибирати ясир від річок Росі й Тетерева до Дніпра. Згодом П. Орлик у листі до Карла XII скаржитиметься : «на всьому просторі від Дністра до Росі нахапали вони [ногайці] в ясир кілька тисяч духовних і світських людей. Козаків, поспільства, жінок і дітей і погнали в свої білгородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край…Все зруйновано, розграбовано, спалено…» [11, с. 422]. Як згодом зазначав П. Орлик у листі до Карла XII, татари взяли в ясир «багато тисяч (tot millia) правобережців і чимало розігнали» [4, с. 67].

Попри всі намагання П. Орлика зарадити цьому спустошенню краю та повернення бранців (перемовини з ханом Давлет-Гіреєм з посиланням на січневий 1711 р. договір Криму з козаками, який унеможливлював таку поведінку татар; звернення з протестом проти таких дій татар до короля Швеції; інформування про протиправні дії татар турецького султана Агмета III) зусилля гетьмана не призвели до кардинального покращення ситуації. Більше того, ворожі дії татар спричинили відхід від П. Орлика правобережних козаків, які кинулися рятувати свої родини.

Травневий контрнаступ московських військ з-під Білої Церкви переріс у провальний Прутський похід у Молдову (червень-липень 1711 р.). Поразка військ Петра I в Прутській кампанії та передбачуваний перехід Правобережжя під фактичний контроль турецького султана та швецького короля, що несло загрозу для Москви переходу краю під владу П. Орлика (турецько-шведські перемовини другої половини 1711-1712 рр.) підштовхнула царський уряд до радикальних дій в регіоні.

Слушним є твердження відомого дослідника історії козацьких земель М. Крикуна, що московські посадовці зауважували на ризики повторення використання проти Москви правобережних полків під час ймовірного нового походу П. Орлика в регіон. Та й за його посередництва зберігалася загроза втручання в українські справи Туреччини і Кримського ханства [4, с. 54].

Петро I не лише наказав військам полишити ряд правобережних фортець (Білу Церкву, Вінницю, Немирів, Брацлав), а й здійснити примусовий згін населення правобережних регіонів на Лівобережжя.

Уже в указі царя від 27 вересня 1711 р. «полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною з козаками та іншими» вказувалося залишити край полякам та негайне переселення за Дніпро. Слушним є твердження М. Крикуна, що поява такого указу, зокрема, була зумовлена й ратифікацією у 1710 р. сеймом Речі Посполитої Вічного миру 1686 р. Це давало можливість Москві в обмін на обіцянки залишити Правобережну Україну дипломатично закріпити за собою Лівобережжя та Київ. Окрім того, царський уряд отримував аргумент проти тверджень прибічників П. Орлика, підтримувані Швецією, Туреччиною і Кримським ханством, що Московська держава володіє Лівобережжям незаконно [4, с. 55].

Хоча даний царський указ передбачав обов'язкове переселення саме для козаків (для інших верст правобережного населення (за виключенням жителів території від Трехтемирова до Тясмина) перехід був начебто добровільний) – це був лише тактичний маневр московської влади, що прагнула заспокоїти жителів Правобережжя, готуючи насильницьку депортацію всього правобережного населення на Лівобережжя.

Уже в листах до Б. Шереметьєва від 3 та 6 листопада 1911 р. цар наказує правобережних козаків «вигнати за Дніпро», а «житла їх розорити» [4, с. 56-57].

Гетьман І. Скоропадський у цей час теж видав низку розпоряджень щодо проведення переселень правобережної людності за Дніпро. Зокрема, в грудні 1711 р. у своєму універсалі про переведення жителів Задніпрянського краю в лівобережні сотні Миргородського полку гетьман повідомляв про царські укази «аби того бічного Задніпрянського краю люди на цю безперечно

перебиралися сторону. А житла їх, міста, містечка і села пустими залишити» та наголошував на необхідності їх негайного виконання. Тут же містилося посилання на царське розпорядження фельдмаршалу Б. Шереметєву з кількома драгунськими полками «тогобічних жителів на цей бік перепровадити» [2, с. 738].

Московські урядовці поширювали твердження, що правобережні козаки є переселенцями з Лівобережжя, для «обґрунтування законність» депортації їх за Дніпро. Зокрема, подібна думка містилась у листі Б. Шереметєва до І.Скоропадського від 3 грудня 1711 р., де наголошувалося, що цар наказав «перевести як і раніше за Дніпро в малоросійські міста» правобережних козаків, тому що нібито вони давні жителі Лівобережжя, що «на цей бік перейшли після укладення вічного миру» [4, с. 57].

На виконання царських наказів упродовж кінця 1711 – початку 1712 рр. війська Б. Шереметєва та гетьмана І. Скоропадського здійснили згін населення правобережних регіонів на Лівобережжя.

У проведенні депортації населення Східного Поділля були задіяне військове з'єднання генерала Ренне (п'ять драгунських полків і нерегулярні частини, які в листопаді 2011 р. були перекинуті з Молдавії на Правобережжя, основна частина яких була розквартирована в околицях Немирова та прилеглих містечках).

В середині листопада 1711 р. генерал Ренне отримав розпорядження Б. Шереметєва, де наказувалося «як полковників, так і старшину і всіх козаків, мужиків пашених, вислати за Дніпро». Переселення приписувалося розпочати з Немирова та його околиць, а «Немирівську фортецю всю спустошити, а жителів, козаків з їх жінками і з дітьми, і з їх майном вислати за Дніпро» [4, с. 60-61]. Окрім того, фельдмаршал наказував «у тих, хто залишиться, як хліб, так і сіно, все забрати і нічого не залишити» [5, с. 71]. Таким чином, розпорядження Шереметєва стосувалося згону всього населення Східного Поділля – і козаків, й цивільних (на думку М. Крикуна термін «пашені» поширювався не лише на посполитих [4, с. 62].

За твердженнями М. Крикуна, стан джерел, що дійшли до нас, не дає змоги визначити чисельність правобережних жителів (зокрема, Брацлавщини), депортованих на Лівобережжя. Провівши певні розрахунки, дослідник дійшов висновку, що переселення були проведені з території, площа якої дорівнює приблизно 35,5 тис. кв. км., де могло проживати до 125 тис. осіб [4, с. 66-67].

Отже, жертвами цієї депортації стали десятки тисяч жителів краю. Демографічне зростання на Лівобережжі, що мало місце в цей період, підтверджує масштабні переселення в регіон правобережного населення. На підтвердження зазначеного можна, наприклад, навести оповідання монахів Пивогірського монастиря на Кременчуччині, де зазначено, що «від вищезазначеного у вказаних містечках і селах татарського розорення малолюдно було, а у 1712-у році зігнані тамтешні задніпрянські люди, коли в означені містечка і села перейшли, стало в тих містечках і селах багатолюдно» [8, с. 278].

Наслідки цієї, по-суті, каральної воєнної операції, Т. Чухліб ілюструє цитатою з листа П. Орлика до великого візира Османської імперії від 10

березня 1712 р., в якому гетьман зазначає, що російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену» [10, с. 345]. Тому влада Речі Посполитої, якій за турецько-польською угодою 1714 р. (доповнення до Андріанопольського миру 1713 р. між Туреччиною та Московією) відійшла Правобережна Україна, змушена була вдатися до практики «пільгових років» для чергової аграрної колонізації краю.

Таким чином, на кризову демографічну ситуацію на Брацлавщині на початку XVIII ст. вплинули такі військово-політичні чинники: руйнівні наслідки безперервних воєнних дій кінця XVII ст., що супроводжувалися голодом та спалахами епідемій**,** повстання 1702-1704 рр., похід П. Орлика на Правобережжя та Прутський похід московських військ в 1711 р. Втрати населення та розорення краю в ході воєнних та грабіжницьких дій різних збройних сил впродовж кінця XVII - початку XVIII ст., міграції, депортації, нищення та вимирання населення краю призвело до руйнування економіки та гуманітарної катастрофи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко С. (упор.). Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
2. Павленко С. (упор.). Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.
3. Таїрова-Яковлєва, Т. Іван Мазепа vs імперія Петра. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2021. 416 с.
4. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України). Україна Модерна. 1996. № 1. С. 42-88.
5. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльности. Варшава: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1938. 251 с.
6. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
7. Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. 312 с.
8. Вирський Д. Північна війна і Кременчуччина: локальний вимір глобального. «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. С. 275-289.
9. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Укроаїнської держави 1648-1721 рр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 518 с.
10. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. 616 с.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

Артем Олійник

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ПОДІЛЛІ В ХОДІ КОЛІЇВЩИНИ 1768 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. *У статті досліджується специфіка міжетнічних та етносоціальних відносин на Поділлі під час повстання Коліївщини 1768 року. Проаналізовано передумови виникнення конфлікту, етнічну структуру регіону та характер взаємодії між українським, польським та єврейським*

населенням. Особливу увагу приділено трансформації релігійного та національного чинників в умовах збройного протистояння на подільських землях.

Ключові слова: *Коліївщина, Поділля, міжетнічні відносини, геноцид, репресії, Річ Посполита, етносоціальний конфлікт.*

Artem Oliinyk

INTERETHNIC RELATIONS IN PODILLIA DURING THE KOLIIVSHCHYNA OF 1768: SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS ASPECTS

Abstract. *The article examines the specifics of interethnic and ethno-social relations in Podillia during the Koliivshchyna uprising of 1768. The prerequisites of the conflict, the ethnic structure of the region, and the nature of interaction between the Ukrainian, Polish, and Jewish populations are analyzed. The systematic manifestations of violence both by rebel detachments and during subsequent punitive actions of the Polish military administration are highlighted. Particular attention is paid to the transformation of religious and national factors in the context of armed confrontation in the Podillian lands.*

Keywords: *Koliivshchyna, Podillia, interethnic relations, genocide, repressions, Rzeczpospolita, ethno-social conflict.*

Сучасна історична наука вимагає переосмислення подій 1768 р. через призму міжетнічних та етносоціальних взаємин. Дослідження Коліївщини як міжетнічного конфлікту дозволяє вийти за межі спрощених класових оцінок радянської марксистської парадигми і проаналізувати глибокі соціокультурні, релігійні та психологічні механізми співіснування й протистояння різних етнічних груп ранньомодерної доби [4, с. 15–17]. Об'єктом нашого аналізу є територія Західного та Східного Поділля (Брацлавщини), де гайдамацький рух безпосередньо зіткнувся з інтересами польської шляхти та багатоетнічного міського населення [3, с. 3, 4]. Внесок у дослідження цих контекстів зробили закордонні фахівці, зокрема професор Зенон Когут, який проаналізував, як козацькі рухи формували образ «іншого» (зокрема поляків та євреїв) в українській історичній пам'яті. Метою статті є аналіз специфіки міжетнічних відносин на подільських землях у ході повстання, виявлення релігійно-національних передумов вибуху та дослідження характеру насильства щодо різних етнічних груп [5, с. 7–11].

Етносоціальний простір Правобережної України напередодні 1768 р. визначався чітким збігом етнічних меж із соціальним та правовим статусом населення, що створювало постійну приховану напругу. Найвищий щабель у цій структурі посідала польська шляхта та магнати, які володіли колосальними територіями на Поділлі й асоціювалися винятково з панівною верствою, державною адміністрацією та римо-католицькою церквою [3, с. 4]. Середній, міський щабель належав переважно єврейському населенню, яке становило більшість міщанства подільських міст і містечок [4, с. 12]. Магнати активно залучали єврейські громади до управління господарствами, здаючи їм в оренду млини, корчми та право збору податків, через що єврейське населення опинилося в ролі посередника між польським магнатом і українським